संस्करण - 2 अंक - 4 अक्टूबर 2022

प्रज्ञाम्बु

cGanga
गंगा नदी घाटी प्रबंधन एवं अध्ययन केंद्र

इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी कानपूर द्वारा संचलित cGanga च्या या त्रैमासिकाची निर्मिती करण्याचा उद्देश हा जल आणि नदी पुनर्संचयन आणि संवर्धन विषयक विविध पैलूंविषयी राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्त्रोतांकडून संकलित केलेली मौल्यवान पारंपरिक तसेच शास्त्रीय माहिती संबंधित संस्था तसेच नागरिकांपर्यंत प्रसारित करणे असा आहे.

परंपरा, विज्ञान, तर्कशास्त्र आणि आमच्या नद्या

भारतीय संस्कृतीत नद्या ह्या मानवी जीवनाच्या प्रत्येक परिमाणाचा अविभाज्य घटक आहेत. सणासुदीचा आनंद असो वा दुःखी भावना, मनुष्यप्राणी आपल्या भावना व्यक्त करण्यासाठी नेहमीच नद्यांकडे आकर्षित होत जातात. आपण नद्यांमधून अनेक गोष्टी घेतो आणि त्या बदल्यात त्यांना फुलांसारख्या गोष्टी ज्या एकेकाळी आपले देवावरील प्रेम व्यक्त करण्याचे माध्यम होते, त्या अर्पण करतो. नद्यांजवळ असे उपक्रम उत्सवादरम्यान मोठ्या प्रमाणावर होतात. पण आपल्या सणांचा नद्यांच्या स्वच्छतेशी काही संबंध आहे का? नद्यांच्या सध्याच्या स्थितीच्या संदर्भात सण साजरे करण्याच्या आपल्या पद्धती तसेच अभिव्यक्ती कितपत समर्पक आहेत? या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न प्रज्ञाम्बुच्या या अंकात केला आहे. गेल्या दीड दशकात काही परंपरांशी निगडीत विविध सणांचे पर्यावरण संवर्धनाच्या दृष्टीने परीक्षण करण्यात आले. उपभोगवादाच्या कचाट्यात अडकलेले यातील काही विधी पर्यावरणाला प्रतिकूल असल्याचे आढळून आले.

पर्यावरण तसेच विशेषतः नद्यांच्या संवर्धनाच्या बाबतीत, गणेशोत्सव आणि नवरात्रोत्सवाचा भाग म्हणून मूर्ती विसर्जनाची प्रथा मूर्ती बनवताना वापरल्या जाणार्या विविध घटकांच्या नकारात्मक परिणामांमुळे प्रसिद्धीच्या झोतात आली आहे. मूर्ती विसर्जनाचा नद्यांवर विपरित परिणाम होतो परंतु नदी प्रदूषणाच्या प्रमुख कारणांच्या तुलनेत हा परिणाम किरकोळ आहे. नद्यांच्या काठावरील हे धार्मिक विधी चटकन डोळ्यांत भरत असल्यामुळे नदी प्रदूषणाचे मुख्य कारण मानले जातात, परंतु त्यामुळे प्रदूषणाच्या खर्या प्रमुख कारणांपासून लक्ष विचलित होते. याशिवाय, हे लक्षात घेतले पाहिजे की सण आणि त्यांच्याशी संबंधित मूर्ती विसर्जनासारखे विधी वर्षातून एकदाच साजरे केले जातात मात्र नदी प्रदूषणाची समस्या तर बारमाही आहे. शहरी घरगुती आणि औद्योगिक कचरा हे नदी प्रदूषणाचे प्रमुख कारण आहेत. ह्या दोन्ही प्रकारचे प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी सोडणे हे समस्येचे मूळ कारण आहे.

जरी इतर प्रमुख कारणांच्या तुलनेत विधी आणि समारंभांचा नद्यांवर परिणाम कमी प्रमाणात होत असला तरी, आपण सण, त्यांचे विधी, पारंपारिक समारंभ आणि आधुनिक काळात त्यांच्यात झालेले बदल याविषयी चर्चा करायला हवी., जरी काही प्रमाणात मर्यादित असला तरीही त्यांमुळे नद्यांवर परिणाम होतो. दुसरे म्हणजे, नागरिक एक आदर्श उदाहरण म्हणून हा घटक नियंत्रित करून, नदी संवर्धनाच्या दिशेने आवश्यक पावले उचलण्यासाठी प्रशासनावर नैतिक दबाव टाकू शकतात. नद्यांमध्ये होणारे मूर्तींचे विसर्जन ही खरी समस्या नसून मूर्ती बनवताना वापरले जाणारे विविध अनैसर्गिक अघुलनशील पदार्थ ही खरी समस्या आहे.

> **नद्यांच्या किनाऱ्यावरील विधी हे नदी प्रदूषणाचे मुख्य कारण मानल्यामुळे प्रदूषणाच्या वास्तविक प्रमुख कारणांपासून लक्ष विचलित होते. याशिवाय, हे लक्षात घेतले पाहिजे की सण आणि त्यांच्याशी संबंधित मूर्ती विसर्जनासारखे विधी वर्षातून एकदाच साजरे केले जातात मात्र नदी प्रदूषणाची समस्या बारमाही आहे.**

याव्यतिरिक्त, मूर्तींच्या रंगांमध्ये वापरलेली विविध रसायने, मोठ्या प्रमाणात विसर्जित झाल्यास, पाण्याच्या रासायनिक संतुलनावर परिणाम करतात. गणेश उत्सवाचा विषय लक्षात घेतला तर या बाबतीत पाणवठ्यांच्या संवर्धनासाठी करण्यात आलेले विविध बदल सर्वसामान्य जनतेने मनापासून स्वीकारले आहेत. अधिकाधिक लोक मातीच्या गणेशमूर्ती तयार करून त्यांचे आपापल्या घरी विसर्जन करत आहेत. याशिवाय, लोक कृत्रिम तलावांमध्येसुद्धा विसर्जन करू लागले आहेत, जे जिल्हा प्रशासनाकडून याच उद्देशाने केले जातात जेणेकरुन या भक्तीच्या कृतीचा पर्यावरणावर कोणताही हानिकारक परिणाम होऊ नये.

महाराष्ट्र आणि इतर अनेक राज्यांनी या दिशेने प्रयत्न केले आहेत, ज्यांना नागरिकांनी पाठिंबा दिला आहे. पश्चिम बंगालमध्ये, विशेषतः कोलकाता येथे नवरात्रोत्सवाच्या शेवटी मूर्ती विसर्जनाच्या संदर्भात असेच प्रयत्न करण्यात आले आहेत.कोलकाता येथील दुर्गापूजा उत्सवांच्या आयोजकांनी पर्यावरण संवर्धनाच्या दिशेने एक पाऊल पुढे टाकले आहे आणि प्लास्टिकच्या प्लेट्स आणि वाट्याऐवजी झाडांच्या पानांपासून बनवलेल्या वस्तूंचा वापर करू लागले आहेत.

त्याचप्रमाणे, अनेक ठिकाणी, संपूर्ण पंडाल सहजपणे विघटन करण्यायोग्य म्हणजेच पर्यावरणास अनुकूल सामग्रीने बनविलेले आहे. जम्मूमधील तवी नदीच्या संवर्धनाच्या प्रयत्नात, नवरात्रोत्सवादरम्यान "सांख" (पूजन साहित्य) विसर्जन करताना असेच प्रयत्न केले जातात. नवरात्रोत्सवाच्या शेवटी तवी नदीत सांख विसर्जनाची प्रथा आहे.पूर्वी विधी, कपडे, फुले यांचे विसर्जन केले जायचे, पण हळूहळू प्लास्टिकपासून बनवलेले साहित्यही वापरात येऊ लागले, त्यामुळे पारंपरिक विधी साहित्याबरोबरच प्लास्टिकपासून बनवलेले साहित्यही नदीत सोडले जात होते.

या प्रथेला आळा घालण्यासाठी अनेक नागरिक संघटना पुढे आल्या आणि त्यांनी प्लास्टिकपासून बनवलेल्या साहित्याचा वापर बंद करण्याचे आवाहन केले. खास विसर्जन हेतूने बनवलेल्या तलावांमध्ये पूजा विधी साहित्य विसर्जित करण्याचे आवाहन केले. असे प्रयत्न भक्तांनी सहजपणे स्वीकारले आहेत.

अशा पद्धतीने नद्या आणि पर्यावरणाच्या संवर्धनाविषयी सामान्य जागरूकता वाढत राहील अशी आशा करूया. भारतीय संस्कृतीमध्ये सण हे खरं तर पर्यावरणाशी आपले नाते अधिक दृढ करतात. परंतु प्रचलित उपभोक्तावाद, सर्वश्रेष्ठ दिसावयासाठी स्पर्धात्मक व्यवसायिकपणा तसेच दिखाऊपणा असे अनेक घटक समारंभांच्या साजरे करण्याच्या प्रक्रियेत शिरले आहेत, त्यामुळे या परंपरांवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जात आहे.

प्रत्येक सणामागे पर्यावरणातील एक ना एक घटकांच्या संवर्धनाचा संदेश असतो. आपण या परंपरांचे वैज्ञानिक स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न करूया तसेच तार्किक दृष्टीकोनातून त्यांचा पुन्हा विचार करूया. तर्क आणि विज्ञानाच्या आधारे आपण केवळ भारतीयांचाच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण तज्ज्ञांचाही आपल्या परंपरांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलण्याचा प्रयत्न करू शकतो.

श्रद्धांना तडा जाऊ ना देता पर्यावरण व समाजाचा कसा फायदा झाला याची उदाहरणेही आपण बघूया. आपण गणेशोत्सवापासून सुरुवात करूया. या सणात गणपतीच्या पूजेसाठी वापरण्यात येणाऱ्या "दुर्वा" (गवताचा एक प्रकार) केवळ धार्मिक दृष्टीकोनातूनच नव्हे तर

याकडे वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून पाहिल्यास असे म्हणता येईल की दुर्वांचा उपासनेत वापर हा आपल्या जीवनातील गवताचे महत्त्व स्पष्ट करणारा संकेत आहे. गणेशोत्सवानंतर नवरात्री आणि नवरात्रीच्या शेवटी देशभरात दसरा साजरा केला जातो. दसऱ्याला नीलकंठ नावाच्या पक्ष्याचे दर्शन घेणे शुभ मानले जाते.

पर्यावरणाच्या दृष्टीनेही महत्त्वाच्या आहेत.

गवताळ प्रदेश हे जलचक्राचे महत्त्वाचे घटक आहेतय ते जमिनीतील ओलावा टिकवून ठेवतात तसेच ते भूजल आणि नदीचे पाणी यांच्यातील महत्त्वाचा दुवा आहेत. ते मातीची धूप थाम्बवतात पाण्याचा प्रवाह नियंत्रित करण्यात मदत करतात आणि हवामान शमनास मदत करतात. पर्यावरणशास्त्र आणि जैविक प्रणालींसाठी गवताळ प्रदेश खूप महत्वाचे आहेत.

दुर्दैवाने या परिसंस्थेकडेही दुर्लक्ष झाले आहे. शहरी विस्तार, जमिनीच्या वापरातील बदल आणि जंगलतोड अशा अनेक कारणांमुळे देशातील गवताळ प्रदेश कमी होत आहेत.

गवताळ प्रदेश हे जलचक्राचे महत्त्वाचे सहभागी आहेत, ते जमिनीतील ओलावा टिकवून ठेवतात आणि भूपृष्ठावरील पाणी आणि नदीच्या प्रवाहामधील महत्त्वाचा दुवा आहेत, मातीची धूप रोखतात, पाण्याचा प्रवाह नियंत्रणात भाग घेतात, हवामान बदलतात (हवामान कमी करण्यात गवताच्या बियांचीही महत्त्वाची भूमिका असते.

गवताळ प्रदेशांची परिसंस्था पर्यावरण आणि परिसंस्था या दोन्हींसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे, परंतु दुर्दैवाने ही परिसंस्थाही दुर्लक्षाची शिकार बनली आहे. देशात गव्हाचे क्षेत्र कमी होत आहे. जमिनीच्या वापरातील बदल, शहरांची जंगलतोड यांसारख्या कारणांमुळे गवताळ प्रदेश सतत कमी होत आहेत. आपल्यापैकी बहुतेकजण दुर्वा खरेदी करतात, धार्मिक विधी करतात आणि बाल्कनीत प्लास्टिकचे गवत टाकून घर हिरवे ठेवतात.

शहर किंवा शहरापासून काही किलोमीटर अंतरावर असलेली हिरवीगार टेकडी आज सुकून गेली आहे किंवा जवळच्या जंगलात कोणते बदल घडत आहेत, ते ना आपण ओळखू शकतो, ना ती ओळखण्याची कोणतीही सतर्कता किंवा सक्रियता दाखवतो. साधे दिसणारे गवत हे खरे तर जलस्रोतांच्या समृद्धीच्या शिडीचा आधारस्तंभ आहे.

गवताळ प्रदेशात घट झाल्यामुळे चीनच्या नद्यांवर विपरित परिणाम झाला. जलचक्रात गवताचे महत्त्व ओळखून आता जगातील अनेक देश त्यांना वाचवण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. आशियातील सर्वात लांब नदी मानली जाणारी चीनची यांग्झी नदी गवताळ प्रदेशात घट झाल्यामुळे समस्यांना तोंड देत आहे. त्यामुळे या मैदानांचे क्षेत्रफळ वाढवण्यासाठी चीन सातत्याने प्रयत्न करत आहे. आज आपल्याला भारताच्या भूमीवरील गवताळ प्रदेशातील परिसंस्थांच्या स्थितीचे विश्लेषण करून या मैदानावरील परिसंस्था पुनर्संचयित करण्याची गरज आहे. भारतात, गंगेसह ब्रह्मपुत्रा, नर्मदा आणि कावेरी खोऱ्यांमध्ये गवताळ प्रदेशाची परिसंस्था आहे जी स्थानिक लोकांच्या अनेक गरजा पूर्ण करतात आणि स्थानिक जीवजंतूंना आधार देतात.

ऑस्ट्रेलियामध्ये, मरे–डार्लिंग नदीच्या खोऱ्यात वृक्षहीन गवताळ प्रदेश होते, भरती–ओहोटीसह, ही मैदाने देखील वेगवेगळ्या कारणांमुळे आकुंचन पावली, जी संपूर्ण खोऱ्यात आणि नदीच्या मुख्य प्रवाहात दिसू लागली. वास्तविक ऑस्ट्रेलिया आणि गवताळ प्रदेश हे वृक्षहीन गवताळ प्रदेश होते, व्यावसायिक कारणांमुळे या मैदानी प्रदेशांचे शेतजमिनीत रूपांतर झाले, नद्यांमधून शेतीसाठी जास्त पाणी देखील वापरले गेले, ज्याचा परिणाम शेवटी नदीच्या आरोग्यावर झाला. हे लक्षात घेऊन, 2012 पासून, ऑस्ट्रेलियन सरकारने मरे–डार्लिंग रिव्हर व्हॅली प्रदेशातील गवताळ प्रदेशांना धोकादायक परिसंस्था म्हणून घोषित करून संवर्धनाचे प्रयत्न सुरू केले. जे आजतागायत सुरू आहेत आणि या प्रयत्नांमध्ये नदी खोऱ्याच्या परिसरात स्थायिक झालेला शेतकरी वर्गही सहभाग नोंदवत आहे आणि

शेतकरी आपल्या शेताच्या आजूबाजूच्या या गवताळ कुरणांचे जतन करत आहेत.

याकडे वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून पाहिल्यास असे म्हणता येईल की दुर्वाचा उपासनेत वापर हा आपल्या जीवनातील गवताचे महत्त्व स्पष्ट करणारा संकेत आहे. गणेशोत्सवानंतर नवरात्री आणि नवरात्रीच्या शेवटी देशभरात दसरा साजरा केला जातो. दसऱ्याला नीलकंठ नावाच्या पक्ष्याचे दर्शन घेणे शुभ मानले जाते. वास्तविक हा पक्षी आपल्या संपूर्ण परिसंस्थेसाठी देखील महत्त्वाचा आहे कारण तो कीटकांवर जगतो. त्याची उपस्थिती शाश्वत शेतीचा पुरावा आहे.नद्या जिवंत ठेवण्यासाठी आज सर्व बाजूंनी शाश्वत शेतीचा अवलंब करण्याची चर्चा आहे. आज नीलकंठ सहजासहजी दिसत नाही, हीच ती वेळ आहे जेव्हा आपण आपल्या पूर्वजांचा धडा आठवून विचार करावा की नीलकंठाची घटती लोकसंख्या हे आपल्या घटत्या सौभाग्याचे निदर्शक आहे का?

सरतेशेवटी, आपण देशातील सर्वात मोठ्या सण—दीपावलीबद्दल बोलू. दिवाळीत लक्ष्मीपूजन केले जाते आणि लक्ष्मीला कमळाचे फूल अर्पण केले जाते. कमळाबद्दल एक म्हण आहे की ते चिखलात फुलते, त्याला पंकज असेही म्हणतात. म्हणजे चिखलात उमललेली कमळ तलाव, संथ गतीने चालणाऱ्या नद्या, नद्यांचे डेल्टा इत्यादींच्या अस्वच्छ पाण्यात नैसर्गिकरित्या फुलते. कमळ सुंदर दिसते. आपल्या जलस्रोतांची स्वच्छता करणारे हे कमळ जलस्थानांपर्यंत पोहोचणाऱ्या नायट्रोजनचे प्रमाण घटवून त्याच्या मुळांभोवती निर्जंतुकीकरण प्रक्रियेस प्रोत्साहन देते. अशा प्रकारे, जलस्त्रोतांमध्ये नायट्रोजनचे संतुलन राखले जाते. इतकेच नाही तर कमळाची वनस्पती पाण्यातील आर्सेनिक, कॅडमियम, कोऑप प्रदूषण यांसारखे धातू शोषून घेते आणि या घटकांच्या पुनर्वापरात आपली भूमिका बजावते. त्याची रुंद पाने सूर्यप्रकाश पाण्याच्या पृष्ठभागाच्या खाली जाऊ देतात.

तसेच,एकपेशीय वनस्पती (मॉस) च्या

> **सुंदर दिसणारे कमळ म्हणजे आमचे जलस्त्रोत स्वच्छ करण्याचा उत्तम स्त्रोत आहेत. चिखलात उमललेली कमळ तलाव, संथ गतीने चालणाऱ्या नद्या, नद्यांचे डेल्टा इत्यादींच्या अस्वच्छ पाण्यात नैसर्गिकरित्या फुलते. कमळ सुंदर दिसते आपल्या जलस्रोतांची स्वच्छता करणारे हे कमळ जलस्थानांपर्यंत पोहोचणाऱ्या नायट्रोजनचे प्रमाण घटवून त्याच्या मुळांभोवती निर्जंतुकीकरण प्रक्रियेस प्रोत्साहन देते. अशा प्रकारे, जलस्त्रोतांमध्ये नायट्रोजनचे संतुलन राखले जाते. इतकेच नाही तर कमळाची वनस्पती पाण्यातील आर्सेनिक, कॅडमियम, कोऑप प्रदूषण यांसारखे धातू शोषून घेते आणि या घटकांच्या पुनर्वापरात आपली भूमिका बजावते. त्याची रुंद पाने सूर्यप्रकाश पाण्याच्या पृष्ठभागाच्या खाली जाऊ देतात.**

या सणांच्या निमित्ताने नद्यांना आनंद देऊया

पण शेवटी त्याचा त्रास नदीला आणि तिथल्या प्राण्यांना होतो. कार्तिक पौर्णिमा आणि मकर संक्रांतीच्या दिवशी मोठ्या संख्येने लोक स्नान करण्यासाठी पवित्र नद्यांवर पोहोचतात, अशा प्रसंगी आपले कपडे किंवा बूट आणि चप्पल सोडल्याशिवाय नदीच्या काठावर जाऊ नका. पुराणातही अशी कामे करू नयेत असे निर्देश आहेत. या वस्तू दान करायच्या असतील तर एखाद्या सामाजिक संस्थेला द्या किंवा एखाद्या गरजू व्यक्तीला द्या, नदीकाठच्या गर्दीत पडलेल्या चपला, चप्पल आणि कपडे काही उपयोगाचे नसतात आणि शेवटी कचरा बनतात. आपले सण आपल्या घरातील कुटुंबाला तसेच नद्यांच्या कुटुंबाला, जल कुटुंबाला आनंद देवोत. साजरे करण्याच्या सवयींमध्ये आणखी काही गोष्टींचा समावेश केला तर.

गणेशोत्सव आणि दुर्गापूजा हे असे दोन कार्यक्रम आहेत जिथे लोक मोठ्या संख्येने जमतात. सांस्कृतिक आणि सामाजिक कार्यक्रमांचे आयोजन करणाऱ्या संस्थांना आम्ही आवाहन करतो की त्यांनी या उत्सवांमध्ये त्यांच्या शहरातील कोणत्याही नदीला केंद्रस्थानी ठेवून कार्यक्रमाचे आयोजन करावे आणि नदीशी संबंधित उपक्रमांचे आयोजन करावे. या महोत्सवामुळे शहरात नदी व्यवस्थापन समिती स्थापन करण्यासाठी आणि समिती अस्तित्वात असल्यास तिच्या सदस्यांची सर्वसामान्यांना ओळख करून देण्यासाठी योग्य व्यासपीठ उपलब्ध होऊ शकते.

वार्षिक उत्सवातही सहभागी व्हा

नोव्हेंबर ते जानेवारी दरम्यान देशभरातील शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये वार्षिक उत्सव साजरा केला जाईल. शाळा आणि महाविद्यालयाच्या वर्धापन दिनासंबंधित उपक्रमांमध्ये स्थानिक नद्यांशी संबंधित उपक्रमांचा समावेश असू शकतो जसे लहान मुलांसाठी माझ्या शहराच्या नदीच्या थीमवर चित्रकला स्पर्धा, छायाचित्रण किंवा वरिष्ठ वर्गासाठी कविता स्पर्धा. लोककलेतही नद्यांवरची अनेक गाणी आहेत, पण या गाण्यांचे ना डॉक्युमेंटेशन झाले आहे ना डिजिटल कलेक्शन झाले आहे. अशा परिस्थितीत कलेशी संबंधित लोकांनी नद्यांशी संबंधित गाण्यांवर काम केले तर आपला लोकसंगीताचा वारसा नामशेष होण्यापासून वाचेल. दिवाळीला आपण आपली घरे स्वच्छ करतो, मग या दिवाळीत आपल्या शहरातून किंवा शहराजवळून जाणाऱ्या कोणत्याही नदीच्या घाटांना भेट का देत नाही. एकट्याने नाही तर गटाने या घाटांवर प्लॅस्टिकचा ढीग आहे का ते पहा. लक्षात ठेवा, तुमच्या जवळून जाणारी नदी स्वच्छ असेल तर तुमच्या घराची, जमीनीची, शेताची, बागेची किंमत वाढेल. जर तुम्ही कार्तिक पौर्णिमेला नदीत दिवा दान करायला गेलात तर तो दिवा नैसर्गिक पदार्थाचा असेल याची खात्री करा, प्लॅस्टिकच्या दोनमध्ये ठेवलेला दिवा तुमच्या डोळ्यासमोर बराच काळ राहतो.

वाढीस प्रतिबंध करते. येत्या दिवाळीत कमळ फुले पिकवणाऱ्यांना प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न करूया कारण ते आपली उपजीविका मिळवण्यासोबतच आपले जलस्रोत आणि जैवविविधता वाचवत आहेत. आधुनिक विकास, औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे आपल्या नद्यांना अनेक समस्या आणि आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे.

अशा परिस्थितीत प्राचीन परंपरा नीट समजून न घेता आपण नद्यांना भेटवस्तू म्हणून भौतिक वस्तू दिल्या किंवा विरघळण्याच्या अपेक्षेने अनैसर्गिक पदार्थांपासून तयार केलेली उत्पादने नद्यांना अर्पण केली, तर या समस्या वाढतील. या समस्यांवर मात करण्यासाठी ज्ञान हा एकमेव मार्ग आहे. पौराणिक संदर्भांचे योग्य विवेचन आणि त्यांचे तार्किक विश्लेषण आपल्याला या चुकांची पुनरावृत्ती करण्यापासून रोखू शकते.

भारतातील विविध भागातील विविध परंपरांमध्ये कुठे दुर्वा तर कुठे वटवृक्षाला महत्त्व आहे. कुठे कमळ तर कुठे जास्वंद महत्वाचं आहे. केवळ सुंदर फुलेच नव्हे, तर धोतरा आणि आकोडाची झाडे आणि फुलेही महत्त्वाची आहेत. ही यादी खूप मोठी आहे. बहुधा निसर्गाचे हे घटक वेळोवेळी आपल्या जीवनाच्या जडणघडणीत विणले गेले असावेत जेणेकरून आपल्याला निसर्गातील प्रत्येक घटकाचे महत्त्व कळू शकेल. सध्याच्या काळात आपण याकडे जो दृष्टीकोन आणि शहाणपणाने निर्णय घेतो त्यावरून आपल्या नैसर्गिक संपत्तीचे भविष्यातील स्वरूप काय असेल हे ठरेल.

जुनी फुले जीवनाला सुगंधित करतात

माणसाचे जीवन गंध आणि रंग सुंदर बनवते, परंतु आयआयटी कानपूरच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालेला स्टार्टअप श्फूलश जुन्या आणि पूजेत वापरल्या जार्णाया फुलांपासून अनेक उत्पादने बनवत आहे. जे आधी नद्यांपर्यंत पोहोचण्यासाठी वापरले जात असे, तेथे न पोहोचता त्यांचे सुगंधी वस्तूंमध्ये रूपांतर करून बाजार आणि घरापर्यंत पोहोचवले जात आहे. ही संस्था उत्तर प्रदेशातील धार्मिक स्थळांवरून दररोज ८.४ टन फुले (जे वापरण्यात आली आहे) नेते. नंतर या फुलांपासून अगरबत्ती, अगरबत्ती, अत्तर, पॅकेजिंग साहित्य इत्यादी तयार केले जातात. या संपूर्ण प्रक्रियेत अनेक ग्रामीण महिलांना रोजगार मिळतो आणि सर्वात मोठी गोष्ट म्हणजे एवढा मोठा घनकचरा नद्यांमध्ये वाहून जाण्यापूर्वीच अडवला जातो. त्याचप्रमाणे हुबेहुब लेदरसारखे दिसणारे उत्पादनही वापरलेल्या फुलांपासून तयार करण्यात आले आहे.

प्रत्येक घर जागृत आहे

नद्या आणि पर्यावरण ही आपली सामूहिक संपत्ती आहे आणि सामूहिक जबाबदारीही आहे. सामुहिक सण आणि परंपरांवर नजर ठेवणे आणि त्यात बदल करणे शक्य आहे, परंतु आपल्या दैनंदिन जीवनात असे अनेक उपक्रम आहेत, ज्यामध्ये आपण वापरलेले साहित्य घरातील कचऱ्यासोबत ठेवू शकत नाही किंवा कायमस्वरूपी घरात ठेवू शकत नाही. उदाहरणार्थ फुले, पाने घेता येतात. पूजेत वापरले जाते. हे घटक जर आपण घरच्या बागेतील मातीत मिसळले तर जमिनीची सुपीकताही वाढेल आणि पुढच्या वेळी आपण पुन्हा ती माती वापरून कोणताही विधी करू शकू. तळमजल्यावरील घरांमध्ये बागेत आणि फ्लॅटमधील भांड्यात असे प्रयत्न आपण करू शकतो.

आणि शेवटी....

लिओ टॉल्स्टॉयच्या एका विधानानुसार, आनंदाची पहिली अट म्हणजे माणूस आणि निसर्ग यांच्यातील नाते तुटू नये. सण हे आपल्या आनंदाचे प्रतीक आहेत आणि निसर्गाशी असलेले आपले नाते घट्ट करण्यासाठी आपण एकत्र प्रयत्न करूया. मनुष्य, समाज आणि निसर्ग यांच्यातील चांगले संबंध आणि संतुलित समीकरण पुनर्संचयित करण्यासाठी ज्ञान संपादन करणे आवश्यक आहे. अशी आशा आहे की सणांच्या दिव्यांच्या दरम्यान, आमचे वाचक त्यांच्या सभोवतालचे ज्ञान आणि सतर्कता वाढवतील.

पुराणात नद्यांच्या संरक्षणाचा उल्लेख आहे

नद्यांची आजची स्थिती पाहून स्थानिक प्रशासन काही परंपरांमध्ये बदल करण्याचे आवाहन करत असतील, तर त्यांच्यावर काही निर्बंध लादले जात आहेत, असे सर्वसामान्यांनी समजू नये. खरे तर आपल्या पूर्वजांनी अनेक वर्षांपूर्वी ब्रह्मांड पुराणात नदीजवळ आपण कसे वागले पाहिजे हे शिकवले होते. हीच शिकवण एका श्लोकात संकलित केली आहे जी पुढीलप्रमाणे आहे

गंगा पुण्यजलां प्राप्य चतुर्दश विवर्जयेत् ।
शौचमाचमनं केशं निर्माल्यं मलघर्षणम् ।
गात्रसंवाहनमं क्रीड़ां प्रतिग्रहमथोरतिम् ।
अन्यतीर्थरतिचैवः अन्यतीर्थ प्रशंसनम् ।
वस्त्रत्यागमथाघातं सन्तारंच विशेषतः ।।

गंगेचे पवित्र पाणी मिळाल्यानंतर ते चौदा दिवस टाळावे स्वच्छता, केस धुणे, हार घालणे, घाण घासणे बॉडी मसाज, प्ले, रिसेप्शन आणि उत्कटता. इतर पवित्र स्थानांना जोडणे ही इतर पवित्र स्थळांची स्तुती देखील आहे. मग वसवत्यागा आणि आक्रमण, विशेषतः संतारा. वरील श्लोकात गंगा नदीच्या काठावर खालील 14 कामांना बंदी आहे 1. वर्ज्य 2. कुस्करणे 3. केस धुणे 4. वापरलेले पूजेचे साहित्य नदीत फेकणे 5. शरीरातील घाण घासणे 6. नदीत मानवी किंवा प्राणी मृत शरीरे करणे निमित्त 7. करणे कोणत्याही प्रकारचे खेळ 8. धर्मादाय स्वीकारणे 9. असभ्य वर्तनात गुंतणे 10. नदीच्या काठापेक्षा इतर कोणत्याही ठिकाणाचे वर्णन करणे 11. नदीच्या काठाशी इतर कोणत्याही ठिकाणाची तुलना करणे 12. कपडे घालणे 13. कोणत्याही जीवाला त्रास देणे आणि 14. आवाज काढणे बहुधा इथे गंगा ही संज्ञा नदीला समानार्थी आहे. अशा प्रकारे आपल्या नद्यांची काळजी घेतली तर नद्या नेहमीच स्वच्छ वाहतील.

संपर्क
गंगा नदी घाटी प्रबंधन एवं अध्ययन केंद्र (cGanga)
भारतीय प्रौद्योगिकी संस्थान कानपुर 208016, उत्तर प्रदेश, भारत
Email: info@cganga.org, Website: www.cganga.org, Contact us: +91 512 259 7792
©cGanga, 2021